

ARAP DİLİNDE SES DEĞİŞMELERİ

Yakup CİVELEK*

ÖZET

Klasik ve Modern Arap dilbilimcileri, dillerde ses değişmelerinin bir realite olduğunu ifade etmişler ve bunun çeşitli sebepleri olduğunu belirtmişlerdir. Onlar Arapça kelimelerin etimolojisini inceleyerek değişmelerin sebeplerinin ya bilerek, anlamı çeşitlendirmek ve zenginleştirmek amacına veya kabile farklılıklarına veyahut ta konuşma cihazındaki kimi kusurlara bağlı olduğunu ifade etmişlerdir.

Ses değişmeleri tümüyle ses ile ilgili değil, bazı yönleArden de anlamlı ilgilidir. Ancak burada biz bu değişmelerin sese ilişkin yönlerine değineceğiz. Arap dilindeki ses değişmeleri sadece dilbilimcilerin değil sarf, nahiv, kırâat, tecvit gibi pek çok alandaki âlimlerinin ilgilendiği bir konudur. Bu çalışmada, ses değişmeleri için genel anlamda bir “ses değişmesi/ ابدال صوتية - تبدلات صوتية ibdâl” terimi kullanılacak, bu genel değişmenin çeşitlerini, ibdâl, i'lâl, kalb, iklab, hazf, idgâm, vb. terimlerle ifade edilecektir. Ayrıca bunlar daha da yararlı ve anlaşılır olması için Türkçe örneklerle mukayese edilecek ve bunların Türkçe ve İngilizce karşılıkları verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Dilbilimi, Ses Değişmesi, İbdâl, İ'lâl, Kalb, İklab, Hazf, İdgâm

ABSTRACT

SOUND CHANGE IN ARABIC LANGUAGE

Classical and Modern Arabic linguists have stated that it is a reality of a sound changes and they pointed out that they have several reasons. The linguists studied etymology of the words and they said that the reasons of the

* Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi/Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.
ycivelek@bartin.edu.tr; yakup.civelek@gmail.com

sounds changing whether the purpose of diversify or to enrich the meaning or diversify of the tribes or language faults of the tribes.

Sound changes are not entirely related to the sounds. At the same time they are related to the meaning. In this article, we will study the aspects of the sound changes. The sound changes in the Arabic Language are not only studied by the linguists but also by scholars from different fields as morphology (al-Sarf), grammar (al-Nahv), reading (al-Qiraat) and reciting (al-Tajweed) . We will explain the varieties of these general changes by the terms; sound changes (ibdâl, iklâb, kalb, hazf, idgam etc.)

In this article, we will use the term of the ibdâl (ابدال صوتي - تبدلات صوتية) for the sound changes in general. In order to be more useful and understandable, we will compare the sound changes with the Turkish words. Besides, we will give the equivalents of these terms in Turkish and English.

Key Words: Linguistic, Change of Sound, İbdâl, İ'lâl, Kalb, İklâb, Hazf, İdgâm

GİRİŞ

Modern Arap dilbilimcileri Arapçadaki ses değişmelerini klasik terimlerden farklı adlandırmaktadırlar, Genel dilbilimde ve Türkçede olduğu gibi Arapçada da ses değişmeleri benzeşme, benzeşmezlik, ses aktarımı gibi kısımlara ayrılmaktadır.¹ Bu temel ses değişmeleri dışında seslem yitimi, seslem kaynaşması şeklinde de değişmeler bulunmaktadır. Genel dilbilimde kullanılan bu terimlere mukabil klasik kitaplarımızda ses değişmelerini ifade için “ ابدال لغوي - إعلال - قلب - إقلاب - حذف - إدغام ” gibi çeşitli terimler kullanılmakta ve bunların kimi dilbilim kitaplarında türetme (اشتقاق) başlığı altında incelenirken, bazıları gramer², bazıları da tecvit konuları içinde ele alınmaktadır.³

¹Ali Abdolvâfi, *İlmü'l-Luga*, s. 298; Hüli, *Dictionary*, s. 56, 116, 168; Bâkâllâ, *Dictionary*, s. 15, 35, 54; Vehbe-Müthendis, *Dictionary*, s. 15, 297.

²Bazı klasik ve modern gramer kitaplarındaki bu tür değişmelerin kuralları ve örnekleri için bkz. Zeccâcî, *el-Cıtmel*, s.409,417, Bahâuddin İbn Akîl, *el-Musâid ala Teshîli'l-Fevâid Şerhu't-Teshîl*, (tah. M.Kamil Berekat), Câmîatu Ummi'l-Kurâ mine't-Turâsi'l-İslâmi, Dâru'l-Medenî, Cidde-1984/1405, c. IV, s. 94-228; Ali Cârîm-Mustafa Emin, *en-Nahvu'l-Vâdihli'l-Medâris's-Sâneviyye*, Dâru'l-Maârif, Kâhire, Trz. c. I, s. 15-33

³Ahmet Bulut benzeşmeleri “lugavi ibdal” bölümünde, “seslerin birbiriyle mtnasebeti” başlığı altında ele almaktadır. Bulut, *Arap Dili*, s. 49.

Arap dilbilimcileri⁴ genel anlamda ses değişmelerini, kelimenin söylenişini, bir harfi başka bir harfin yerine koymak, özüne dokunmaksızın bir şeyi başka bir şeye çevirmek olarak tarif etmektedirler.⁵ Bu değişmeler, bazen belli kurallara uygun olarak, bazen de yukarıda değişme sebeplerini açıkladığımız çerçevede, hiç bir kural olmaksızın gerçekleşmektedir.⁶ Ahmet Bulut, klasik ve modern tanımları uzlaştırarak, ses değişmelerini “lafızlara ait aslı harflerin yerine başka harfler ikame etmektir.” şeklinde tanımlamaktadır.⁷

1. Filolojik Ses Değişmeleri

Zaman içinde oluşan ve harfleri farklı olsa da mananın aynı olmasının şart olduğu benzeşme türü ses değişmelerine “filolojik değişme(الإبدال اللغوي)” denmektedir.⁸ Bu türdeki ses değişmelerinin sebebi konusunda, ses değişmeleriyle ilgili olarak yukarıda açıkladıklarımızın dışında, İbnFâris, İbnCinnî, Suyûtî, Müberred gibi klasik Arap dilbilimcileri, verdikleri örneklerle, bu değişmelerin anlam ve seslerin çıkış yerinin yakınlığı dolayısıyla gerçekleştiğine işaret etmektedirler.⁹ Dilbilimci ve gramerciler (لغويون - نحاة) benzeşme türü ses değişmesi hakkında farklı düşünmektedirler. Dilbilimciler bunu, “sözlüklerdeki aynı anlamdaki kelimenin, farklı şekilleri” olarak açıklarken, gramerciler iştikâttaki kök ve türev (الأصل - الفرع)

⁴ Abbas Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, Dâru'l-Maârif, 2. Bas. Kâhire-Trz..s.696; Bahâtu'ddin İbn Akil, *Şerhu'lbn Akil*, el-Mektebett'l-Asriyye, Beyrut-1988, s. 503; İbnHişam el-Ensârî, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Bellu's-Seda*, Mısır-1963, s. 76.

⁵ İbdal/Ablaut, apophony, mutation, soundsubstitution/ التغير الصوتي/ ابدال الصوت - Geniş bilgi için bkz. Üçok, *Fonetik*, s. 162-200; Aksan, *Dil*, c. II, s. 50; Özcan Başkan, *Bildirişim, İnsan-Dili ve Ötesi*, Altın Kitaplar, İstanbul-1988, s. 134; Hülî, *Dictionary*, s. 177-178; Bâkallâ, *Dictionary*, s. 57.

⁶ İbdal konusu için bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, c. II, s. 84-90-95, 141-147; İbnFâris, *es-Sâhibi*, s. 333; Tahanevî, *Keşşâf*, c. I, s. 142-143; Suyûtî, *el-Muzhir*, c. I, s. 263-272; Radiyuddin el-Esterebâdî, *Şerhu's-Şafiye*, (M.Nur el-Hasan-M. ez-Zehrâf-M. Muhyiddin Abdülhamid) Beyrut-1975, s. 121; Zeydân, *el-Felsefetu'l-Lugaviyye*, s. 60; Mütbarak, *Fıkh'u'l-Luga*, s. 66; Vâfi, *İlmu'l-Luga*, s. 310; Küçükkalay, *Kur'an Dili*, s. 216-235.

⁷ Bulut, *Arap Dili*, s. 47.

⁸ Filolojik ibdal isteyerek gerçekleşmez. Önceden planlanarak yapılan bir iş değildir. Burada bir harf bir amaç sonucu değil, zamanla kendiliğinden diğer harfin yerine geçmektedir. Örneğin بحثروا متاعهم cümlesindeki بحثروا kelimesi "dağıttılar" anlamındaki بعثروا şeklindedir. Yine تظننت yerine تظنبت denmesi de buna başka bir örnektir.

⁹ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 333; İbnCinnî, *el-Hasâis*, c. II, s. 84-90-95; Suyûtî, *el-Muzhir*, c. I, s. 263-272; Müberred, *el-Muktedab*, c. I, s. 63.

ayrımını göz önünde tutarak değişimin çerçevesini çok genişletmekte ve i'lâl türü değişimleri de buraya katmaktadırlar.¹⁰

Ses değişmesine yol açan gibi çeşitli sebepler vardır. Bunlar:¹¹

a-bazı harflerin telaffuzundan kaçınılması, (örnek: “بهر” yerine “بیر”)

b-hata yapılması ve yanlış anlaşılması, (örnek: “التخمة” yerine “الوخامة”)

c-bir kelimenin kök yapısından uzaklaşması, (örnek: “ويل” yerine “ويب”, “ويح”, “ويس”)

d-kelimenin şeddeli hale getirilmesi, (örnek: “لصت” yerine “لص”)

e-yabancı bir kelimenin Arapçaya geçmesi, (örnek: “الباشا” kelimesindeki “ب” sesinin aslı “pe” sesidir.)

Subhi Salih klasik dilbilimcilerin bu tür ses değişimleriyle ilgili kuralları belirlemede, bir ölçüde zorlamaya kaçarak, çok geniş hareket ettiklerini, anlam ve ses çıkış yeri bakımından yakın gördükleri kelimelere ilişkin pek çok kural belirlediklerini ifade etmektedir. Buna örnek olarak “tutmak, hapis etmek” anlamındaki “عصر” kelimesinin yerine “أزل” kelimesinin konulduğunu ifade etmektedir. Bu örneklerde “ع” sesi “أ” sesine, “ص” sesi “ز” sesine, “ر” sesi “ل” sesine, yakın olduğunu belirtmektedir.¹² Bu tür ünsüzlerin tümüyle değişmesi yanı sıra, çıkış yerleri yakın olduğu için kelimedeki bazı seslerin değiştiği örneklerde bulunmaktadır. Örneğin “güvercin ötüşü” anlamındaki “هديل - هدير” kelimelerinde benzeşen ses sadece “ل” ünsüzleridir. Yine “deriyi soydu, yüzdü” anlamındaki “قشط - كشط” kelimelerinde değişen “ك - ق” sesleridir. “(Atı) dizginledi, kontrol etti” anlamındaki “كبح - كمح” kelimelerinde birbirine yakın olduğu için değişen sesler “ب - م” sesleridir. Arap dilinde çıkış biçimi bakımından aralarında uzlaşan “ص - س” gibi sesler arasında da benzeşme görülen kelimelere şunlar örnek verilebilir: “صقر - سقر”, “صراط - سراط”, “صاطع - ساطع”, “صقع - سقع”.¹³

Zeydân, Mısır konuşma dilinden filolojik değişmeye “ağır” anlamındaki “ثقل” kelimesini örnek vermektedir. Bu kelimedeki “ث” ünsüzünü “سقیل” şeklinde “س”e dönüşmüş ve kelimenin ağır ruhlu, can sıkıcı kişi anlamını kazanmıştır. Bu kelimeyi “ث” sesini bu defa “ت” dönüştürerek akılsız, ahmak anlamında “تقیل” lafzını kullanmışlardır.¹⁴ Bu

¹⁰ Bulut, *Arap Dili*, s. 48

¹¹ Bu değişimler hakkında geniş bilgi için bkz. Vâfi, *İlmü'l-Luga*, s. 289-312.

¹² Sâlih, *ed-Dirâsât*, s. 210.

¹³ Sâlih, *ed-Dirâsât*, s. 211.

¹⁴ Zeydân, *el-Felsefetü'l-Lugaviyye*, s. 65.

tür değişme türü olarak benzeşmeyi bir kural haline getirildiği Mısır lehçesinde, “تبات - سبات - نبات” gibi buna ilişkin pek çok örnek bulunmaktadır.

Filolojik ses değişimini, seslerin çıkış yeri ve biçimlerinin değişmedeki rollerini göz önüne alarak, “benzeşme”, “benzeşmezlik”, “ses aktarımı” olarak üç ana kısma ayırmak mümkündür. Bunları kısaca şöyle incelemek mümkündür.

1. 1. Benzeşme

Bir filolojik ses değişim çeşidi olan “benzeşme (assimilation- - مماثلة - تجانس - الإنسجام الصوتي - ظاهرة التشاكل ظاهره التشاكل), kelime içinde bir sesin çıkış yeri (boğumlanma noktası) ya da biçimi açısından yan yana veya aralıklı duran bir başka sese, benzer ya da eş duruma getirilmesi olayıdır.¹⁵ Bu olay sonucunda sesi çıkarmak için yapılması gereken harekette bir değişme gerçekleşmiş olur. Bir başka ifade ile yukarıda açıkladığımız cehr-hems, itbâk, feth, gibi, çıkış yerleri birbirinden farklı iki ses bir kelimedeki bir araya geldiklerinde, bu sesleri birlikte çıkarmak çok güçtür. Bu sebeple, sesler arasında uyum sağlamak, söyleyişi kolaylaştırmak için bir sesin niteliği diğerine verilir. Bu durumda iki ses biçimi, niteliği (sıfat) arasında bir benzeşme gerçekleşir.¹⁶

Benzeşme tüm ve yarı, ilerleyici ve gerileyici olmak üzere dörde ayrılır. Tüm benzeşme sesin her yönden bir başkasına benzeşmesi, ona dönüşmesidir Türkçedeki tüm benzeşme ünlülerine örnek olarak şunlar verilebilir. İtalyancadan dilimize giren “pantolon” kelimesindeki, “o” nun kendinden önceki “a” yı etkilemesi ve bu sesin “o” ya dönüşmesi sonucu, bu kelime “pantolon” şeklinde söylenmeye başlanmıştır. “Parlamento” kelimesi “parlamento”, “şoför” kelimesi “şöför” şeklinde tam benzeşmeye uğramıştır. Ünsüz benzeşmesine örnek olarak, “şemsiye” kelimesinin “şemşiye” ye, “eczane” kelimesinin “ezzane” kelimeleri gösterilebilir.¹⁷ “Var+dur” kelimesi “vardır”a, “o+bir” kelimesi “öbür”e dönüşmüş ve kelimelerdeki sesler benzeşme yoluyla değişmiştir.¹⁸

Benzeşme, çeşitli şekillerde görülür:

a) İlerleyici benzeşme (تمائل تقدمي) : Önceki ünsüzün, sonraki ünsüzü kendine benzettiği benzeşmedir: anlamak>annamak, bunlar>bunlar,

¹⁵ Vâfi, *İlmü'l-Luga*, s. 298; Antâkî, *Fıkhu'l-Luga*, s. 270; Korkmaz, *Sözlük*, s. 23. Muhittin Bilgin, *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, Kültür Bak. Yay., Ankara-2002, s. 80-82.

¹⁶ Antâkî, *Fıkhu'l-Luga*, s. 271.

¹⁷ Aksan, *Dil*, c. II, s. 50.

¹⁸ Korkmaz, *Sözlük*, s. 24.

karanlık>karannık, nişanlı>nişannı, samanlık>samannık, yazsınlar>yazsınnar. Arapça'da “ط-ظ”, “ص-ض” seslerinin, aşağıda verdiğimiz örneklerde görüldüğü üzere “iftial” kalıbındaki “ت” sesiyle benzeşmesi bu türdendir.

b) Gerileyici benzeşme (تمائل رجعي) : Sonraki ünsüzün, önceki ünsüzü kendine benzetmesi olayıdır: birlikte>billikte, gözsüz>gössüz, kalmazsa>kalmassa, tarla>talla, terli>telli, türlü>tüllü. Arapçada bu tür benzeşmeye örnek “ifti’âl” kalıbındaki “ت” sesinin “و” ve “ي” seslerinin kök fiilin (mücerred) ilk sesinde (fau’l-fi’l) olduklarında meydana gelen benzeşmedir. Bu tür, gramerde i’lâl diye adlandırılan değişmedir. Örneğin “ايتسر/اوئصل” kelimelerindeki “و” ve “ي” sesleri, “ايتسر/ائصل” şeklinde “ت” sesine dönüşür¹⁹

c) Oluşum noktası benzeşmesi: Kelime içinde yan yana bulunan ünsüzlerden birinin diğerini kendi oluşum noktasına çekmesi olayıdır: “Anbar, onbaşı, çarşamba, penbe, perşembe” kelimelerindeki “b” dudak ünsüzü yanındaki “n”yi kendi oluşum noktasındaki bir diğer dudak ünsüzü olan “m”ye çevirerek kelimelerin “ambar, ombaşı, çarşamba, pembe, Perşembe”şekline dönüşmesine sebep olmuştur.

Türkçede benzeşme türü değişimler daha çok ünlü daralması, ünlülerin değişimi şeklinde olmasına karşın, Arapçada ünlü seslerin yerini harekeler tuttuğundan, benzeşme türü değişme örnekleri çoğunlukla ünsüz seslerle gerçekleşir. Arap dilinde benzeşme, “damaksıl (مطبق)” ve “kalın (مفخم)” niteliği olan “ط-ظ”, “ص-ض” sesleri ile açık(منفتح) ve ince (مرفق) olan “ت” sesi arasında sıkça görülmektedir. Bu tür benzeşmeler beşli fiil kalıbı olan “افتعل” kalıbındaki fiillerde çok sık görülmektedir. Burada “تفخيم”den “ترقيق” e geçmek zordur. İnce ses biraz kalınlaştırılarak arasında bir insicam meydana gelir. Buradaki değişme genel olarak اوئصل ve ائتھر fiillerinde olduğu gibi “ف” ile “ت” harflerinde gerçekleşir. Yine “اظلم - اظلم / اظلم - اظلم” örneklerinde de “ط” sesi “ت” ya dönüşür.²⁰ Bir başka örnek olarak “دعي” kelimesi verilebilir. Kelime bu kalıba girdiğinde “ادئعي” olması gerekirken “ادئعي” şeklinde benzeşmeye uğramaktadır.²¹ “اؤئقي - ائقي”, “اؤئاد - اؤئاد”, “اؤئطب - اؤئطب”, “اؤئكر - اؤئكر”

¹⁹ Antâkî, *Fıkhü'l-Luga*, 273

²⁰ Antâkî, *Fıkhü'l-Luga*, s. 270.

²¹ Vehbe-Mühendis, *Dictionary*, s. 288; İbrahim Enis, *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, Kâhire-1954, s. 64.

اصطنع”örnekleri de böyledir. Bu örneklerde beşli fiil kalıbındaki “ت” ünsüz sesi başka seslere dönüşerek tam benzeşme gerçekleşmiştir.

Ötümlü (مجهورة) “د - ذ - ز” gibi seslerin de ötümsüz (مهموسة) olan “ت” sesi ile çıkış biçimleri arasında farklılık bulunmaktadır. Bu sesler birlikte söylenirken ötümlüden ötümsüze geçiş zor olacağından, ötümsüz ses ötümlüye dönüşerek benzeşme türü bir ses değişmesi gerçekleşir. Bu tür seslerin bir arada olduğu “ازتهز - اذتكر - اداعي” gibi kelimelerde “ازدهز - اذكر - اداعي” şeklinde bir değişme olur.²²

Tam ve yarı benzeşmede seslerin biçimleri arasında bir benzeşme söz konusu iken, benzeşmenin yukarıdaki kısımları arasında açıkladığımız, seslerin seste uyum olması amacıyla ileri veya geri gitmesi şeklindeki ilerleyici ve gerileyici benzeşme türlerine Arapçada da rastlamaktayız. Örneğin “ب” sesinden sonra sakın bir “ن” sesi geldiğinde, “ن” sesi, “انبعث - امبعث” örneğinde olduğu gibi “م” sesine dönüşür. Bu tür benzeşmeler, aşağıda ayrıntılı olarak açıklayacağımız idgâm-iklab türüyle aynı ses değişmeleridir. Değişen ve benzeşen sesler arasında çıkış yeri ve biçim bakımından hiçbir alaka olmayabilir. Örneğin “iftial” kalıbındaki, ötümsüz, kalın bir diş sesi olan “ت” sesi ile ötümlü, ince ve diş arası bir ses olan “ذ” sesi arasında ne çıkış yeri ne de nitelik bakımından bir yakınlık vardır. Ancak buna rağmen “اذكر - اذتكر” örneğindeki gibi iki ses, birbiriyle kaynaşmakta (idgâm), birbirine benzeşmektedir. İbnFâris, lehçe farklılığına bağladığı, bu tür benzeşmeye “مهدتون - مهتئون” örneğini vermektedir.²³ Burada “ه” sesi “د” sesine dönüşmektedir. Benzeşmeye bir başka örnek de kesre harekesinin üçüncü tekil zamirinin harekesini etkilemesi olayı verilebilir. Şu kelimelerdeki zamirlerin harekesi aslında kurallara uygun olarak “في كتابه / في كتابهم” şeklinde dammeli olması gereken benzeşme sebebiyle “في كتابه / في كتابهم” şeklinde kesralı olmuştur.

Klasik dilbilimcilerden Zeccâcî, Arapların “ل” ve “ر” sesleri arasında çok fazla değişme yaptıklarını kaydederek bunlara “طرمساء - طلمساء” ردم - , “هدل - هدر” gibi pek çok örnek vermektedir.²⁴ Zeydân Suriyelilerin “ظ” ve “ض” ünsüzlerini birbirlerine değiştirdiğini belirtir.²⁵ Bu benzeşme türü bir değişmedir. Örneğin “ظل” yerine “ضل” kelimesini, “ضبط” yerine “ظبط” kelimesini kullanırlar. “عليهم - عليهم” ve “لهم - لهن” örneklerinde görüldüğü

²² Antakî, *Fikhu'l-Luga*, s. 271.

²³ İbnFâris, *es-Sâhibî*, 20.

²⁴ Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshak ez-Zeccâcî, *Mecalisu'l-Ulemâ*, (tah. Abdüsselam Hârûn) Mektebetü'l-Hancı, Kâhire-1983, s. 188-189

²⁵ Zeydân, *el-Felsefetü'l-Lugaviyye*, s. 60

gibi çoğul eki olarak kullanılan “م” sesi “ن” sesine dönüşmektedir. Mısırlılar “ق” sesi yerine “أ” kullanmakta “قال” sözcüğünü “أل”, “قميس” sözcüğünü “أميس” şeklinde söylemektedirler. Çıkış yerleri birbirine yakın olan “ف - خ - ث” seslerinin yer aldığı kelimelerde görülmekte, örneğin “الحثال” yerine “الحفالة”, “اعتث” yerine “اعتف” kullanılmıştır.²⁶ Görüldüğü üzere Türkçede olduğu gibi Arapçada da benzeşme türü değişimler daha çok konuşma dilinde görülmektedir.

1. 2. Benzeşmezlik/Aykırılaştırma (dissimilation/differentiation- - تباعد ظاهراً - ظاهراً التباین) : Bir kelimedede yan yana veya birbirine yakın duran ve çıkış nitelikleri birbirinin tıpkısı ve benzeri olan iki ünsüzden birinin kendi çıkış yerini ötekenden ayırarak başka bir ünsüze dönüşmesi olayına benzeşmezlik türü ses değişmesi adı verilir.²⁷ Bu olayda sesler aynı nitelik ve çıkış yerine sahip olmasına rağmen söyleyişte güçlük olduğundan ve bu zorluğu aşmak için, sesin birini farklı nitelikli bir başka sesle değiştirilerek gerçekleştirilir. Benzeşmezlik değişen seslerin konumuna göre, ilk sesin kalıp ikincinin değişmesi şeklinde yakın (تقدمي) ve ilk sesin değişip ikincinin kalması şeklinde uzak (رجعي) diye ikiye ayrılır.²⁸ Türkçeden şu örnekler verilebilir: Kınnap>kırnap, gınnap; muşamma>muşamba; atar>aktar; fincan>filcan; gumandan>gumandar; tepme>tekme; berber>belber; birader>bilader.²⁹ Arapçadan benzeşmezlik türü değişmelere, “ا” sesinin tekrar edilen seslere dönüşmesi, değişmesi (ibdâl) dışında rastlanmaz. Örneğin “تظنن / تمطط” kelimelerindeki “elif-i maksûra” sesi, “ظنن / تمطط” olduğu gibi “ن” ve “ط” ye dönüşür. Bunlar yakın benzeşmezliğe örnektir. Uzak benzeşmezliği örnek ise “عنوان” kelimesindeki “ن” sesinin, “عنوان” şeklinde “ل” sesine dönüşmesi örnek olarak verilebilir. Temim lehçesinde ilk sesin ikinciyle değiştirildiği, “معهم - مخم” gibi pek çok örnek vardır. Burada “ع” sesi “ح” sesine dönüşmüştür.³⁰ Bir başka örneği de İbnFâris vermekte,

²⁶ Daha fazla örnek için bkz. Zeydân, *el-Felsefeti'l-Lugaviyye*, s. 61, 66.

²⁷ Vâfi, *İlmu'l-Luga*, s. 299-300; Antâki, *Fıku'l-Luga*, s. 273-274; Aksan, *Dil*, c. II, s. 52; Korkmaz, *Sözlük*, s. 24.

²⁸ Bazı sözlüklerde bu terimler bütük ktçük diye adlandırmaktadır. Vehbe-Müthendis, *Dictionary*, s. 22.

²⁹ Korkmaz, *Sözlük*, 24.

³⁰ Vehbe-Müthendis, *Dictionary*, 22. İbrahim Enis, *el-Esvatu'l-Lugaviyye ve el-Lehecâtu'l-Arabiyye* isimli eserlerinde konuyla ilgili pek çok örnek vermektedir.

bazı kabilelerin “أولئك” kelimesindeki “ع” sesini “ل” a çevirerek “الليك” şeklinde söylediğini belirtmektedir.³¹

Arapçada benzeşmezlik türü ses değişmelerinin az olmasının sebepleri hakkında şunları söylemek mümkündür: Klasik dilbilimciler, Arapça kelimelerde aynı mahreç ve biçime sahip üç sesin bir kelimedede hemen hemen bulunmadığını ifade etmektedirler.³² Bu durumda kök kelimelerin birleşimindeki seslerinin genellikle mahreç ve sıfatları farklı seslerden oluştuğu ortaya çıkmaktadır. Bu da benzeşmezliğin gerçekleşmesini önleyen en önemli sebeptir. Öte yandan Arapçada benzeşmezliği önleyen idgâm ve hazf gibi, dilin kendine has kuralları bulunmaktadır. Örneğin “شَدَّد / مَدَّد / فَرَّرَ” kelimelerindeki benzer sesler birleştirilerek (idgâm) “شُدُّ / مَدُّ / فَرُّ” şekline getirilmekte, benzeşmezlik problemi aşılmaktadır. Yine “تتمایل الأشجار” cümlesindeki “تتمایل” yüklemdeki iki benzer olan “ت” sesinden biri kaldırılarak (hazf) “تمایل” şekline dönüşmekte ve böylece benzeşmezlik önlenmektedir.³³ Arap lehçelerinden Temim lehçesinde idgâm çok olmasına karşın, Hicaz lehçesinde izhar daha çok görülmektedir. Temim kabilesine mensup bir şair olan Cerîr’in bir şiiri bu duruma delil olarak gösterilebilir.³⁴ Şair “فغض الطرف إنك من نمير - فلا كعبا بلغت و لا كلابا” kelimesini idgâmlı kullanırken, Hicaz lehçesinin çok kullanıldığı Kur’ân-ı Kerim’de bu kelime, emir kipinde, “واغضض من صوتك” (Lokman 31/19) şeklinde idgâmsız, izhar edilmiş olarak kullanılmaktadır. Burada “ذالك بأنهم” (Enfal 8/1 ve Haşr 59/4) örneğinde olduğu gibi Temim lehçesine uygun idgâm örneklerinin, nadiren de olsa, Kur’ân-ı Kerimde bulunduğunu belirtmekte yarar vardır.

1. 3. Ses Aktarımı/Göçüşme (Metathesis- spoonerisim - - الانتقال المكاني

³⁵ (تبادل خاطئ - القلب المكاني - القلب العرَضِي - تبادل الأصوات - تقارب الأصوات ise, Türkçedeki “aşçı, ahçı” örneğinde olduğu gibi aynı veya benzer iki ses bir

³¹ İbnFâris, *es-Sâhibî*, s. 19.

³² Suyûtî, *el-Muzhir*, c. I, s. 115.

³³ Antâkî, *Fıkhü'l-Luga*, s. 274.

³⁴ Vehbe-Mühendis, *Dictionary*, s. 22.

³⁵ Vâfi, *İlmu'l-Luga*, s. 298; Antâkî, *Fıkhü'l-Luga*, s. 274-275; Hûlî, *Dictionary*, s. 56, 116, 168; Bâkallâ, *Dictionary*, s. 15, 35, 54; Vehbe-Mühendis, *Dictionary*, s. 15, 297. Aksan bu tür ses değişmeleri için Türkçe’de “ses aktarımı” terimi kullanırken, bazı Türk dilcileri “göçüşme” terimini tercih etmektedirler. Aksan, *Dil*, s. 54, Korkmaz, *Sözlük*, 74. Hengirmen, *Sözlük*, 192; Osman Nedim Tuna, *Türk Dilbilgisi*, Malatya 1986, s. 38. Bizce hem kulağa hoş gelmesi hem de anlamı ifade etmesi açısından Aksan’ın kullandığı terim daha uygundur.

birini iterek başkalaşması bazen birini ortadan kaldırması olaydır³⁶ Arapçada klasik kitaplarda “kalb” veya “iklâb” diye adlandırılan olayın bu tür değişmeden farkı yoktur. Zira genel anlamda **kalb**³⁷ bir lafzın seslerinin, takdîm/te'hîr yoluyla, yer değiştirmesi anlamına gelmekte ve bu tür ses değişmelerine dilde sıkça rastlanmaktadır. Burada ses hem değişmekte, hem de benzeşmektedir.³⁸ Bu tür değişmeler, kelimedeki komşu veya uzak seslerin yer değiştirmesi şeklinde ortaya çıkan ve ağızlarda çok görülen bir ses olayıdır Ünsüzlerin birbiriyle karşılaşmalarından doğan söyleyiş zorluklarını giderme amacına dayanan bu olay Türkçede daha çok “l” ve “r” akıcı ünsüzlerinin bulunduğu kelimelerde ve ağızlarda görülür. Bu değişme, harflere göre yakın ve uzak diye ikiye ayrılır. Türkçede görülen, bulgur-burgul, cereyan-ceyran, çömləkçölmək, ekşi-eşki, gömlək-gölmək, ileri-ireli, kibrit-kirbit, kirpi-kipri, kirpik kiprik, köprü-körpü, lânet-nalet, memleket-melmeket, Meryem-Meyrem, ödünç-öndüç, öğrenmek-örğenmek, sarımsak-samırsak, toprak-torpak, yalvarmak-yavralmak, yalnız-yanlız, yanlış-yalınış, yaprak-yarpak, yüksek-yüsgek, kullanımlar bu tür değişmelere örnektir. Bu örneklerde birinci şekiller doğru, ikinciler yanlıştır.³⁹

Benzeşmezlikte olduğu gibi bu tür değişmeler de fasih Arapça'da sık rastlanmaz. Bazı klasik dilbilimciler bu tür değişmeleri istikâkın bir çeşidi bağlamında ele almışlar ve şu örnekleri vermişlerdir. “جذب - جذب”, “اني - أن”, “أيس - يس”⁴⁰, Ancak Arapçada bazı lehçelerde ve yerel dillerde bu tür değişmeleri çok sık görmek mümkündür. Suriye yerel dilinde “جاء” yerine “اجا”, “عقل” yerine “فعل” kullanıldığı görülmektedir.⁴¹ Yine Örneğin Mısır halk dilinde aptal anlamındaki “ابله” kelimesinin seslerinin çoğunun yerini değiştirerek “اهبل” şeklinde söylemektedirler.⁴² “حلب البقرة / İneğin sütü” sözü yerine “بلح البقرة” ifadesi kullanılmakta bu tür değişmelerdendir. İbnFâris'in

³⁶ Üçok, *Fonetik*, s. 162-200; Aksan, *Dil*, c. II, s. 50. ; Başkan, *Bildirişim*, 134; Hülî, *Dictionary*, s. 177-178; Bâkâllâ, *Dictionary*, s. 57.

³⁷ Kalb, İnversion قلب Bâkâllâ, *Dictionary*, s. 19; Hülî, *Dictionary*, s. 139; Vehbe-Mühendis, *Dictionary*, s. 297; Abdulgamed-Dakr, *Mu'cemu'l-Kavâidi'l-Arabiyyi'î'n-Nahvi ve's-Sarf*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk-1993, s. 357-358.

³⁸ Hülî, *Dictionary*, s. 75, 81, 139, 141.

³⁹ Aksan, *Dil*, I, 54, Korkmaz, *Sözlük*, 74, Hengirmen, *Sözlük*, s. 192.

⁴⁰ Sibeveyh, *el-Kitâb*, c. II, s. 379; İbnCninî, *el-Hasâis*, I, 64; c. II, s. 69, 71-72, 88.

⁴¹ Antakî, *Fıkhü'l-Luga*, s. 274.

⁴² Vehbe-Mühendis, *Dictionary*, 298.

kimi lehçelerde “صاعقة” kelimesinin “صاعقة” şeklinde söylediğini ifade etmesi, lehçelerin bu tür değişmelerdeki rolünü ortaya koymaktadır.⁴³

Kalb'in gerek nahivde gerek belâgatta farklı türleri bulunmaktadır. Bir kelimeye kalb'in var olup olmadığını belirleyebilmek için çeşitli yöntemler vardır⁴⁴ Kalb ya söylenişteki yukarıda bahsi geçen hatalar sebebiyle veya lehçe farklılıklarından doğmaktadır. Lehçelerin de bunların sonucunda oluştuğu söylenebilir.

Arapçadaki yukarıda açıkladığımız değişmelere pek çok örnek vermek mümkün ise de⁴⁵, burada değişen, tablo halinde klasik ve modern kaynaklardan seçtiğimiz bazı örnekleri vermekle yetineceğiz. Tabloda önce benzeşen sesleri belirtip, sonra örnekleri aktaracağız⁴⁶ Bu tablodaki örnekler, yukarıda açıkladığımız benzeşme, benzeşmezlik ve karşıtlama türünden filolojik ses değişim örneklerini içermektedir.

Arapçada Filolojik Ses Değişmelerine Örnekler Tablosu

Örnekler / الأمثلة	Sesler/الأصوات
أن - عن / نسي ، نعم / أمج ، عمج / أك - عك	ع - ع
أياك - هياك / أراق - هراق / أيهات - هيهات	ع - ه
أذ - بلذ / أثري - يثري / أيد - يد	ع - ي
دب - دخ	ب - ح
با ، ما / أوبة - أومة / بهلا ، مهلا / بكة - مكة / قبع - قمع	ب - م

⁴³ İbnFâris, *es-Sâhibî*, s. 19.

⁴⁴ Kalb hakkında bkz. İbnCinnî, *el-Hasâis*, c. II, s. 71-74; Suyûtî, *el-Muzhir*, c. I, s. 480-483; Kütüçkalay, *Kur'an Dili*, s. 236-238.

⁴⁵ Ahmet Bulut klasik ve modern Kaynaklardan yararlanarak alfabenin tüm harfleriyle ilgili olarak benzeşme gerçekleşen kelimelere, hayli geniş kapsamlı örnekler vermektedir. Bulut, *Arap Dili*, s. 52-71. Ayrıca seslerin çıkış yeri ve biçimleri konusunda dipnotlarda işaret ettiğimiz *DİA* maddelerinde de pek çok örnekler bulunmaktadır.

⁴⁶ Verdiğimiz örneklerin kaynaklarını ayrı vermek yerine toplu vermeyi daha uygun bulduk. İbnFâris, *es-Sâhibî*, s. 19-20, 24-27; Müberred, *el-Muktedab*, c. I, s. 153-54, 62-63; 225-226; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, c. I, s. 234; Suyûtî, *el-Muzhir*, c. I, s. 462-475; Zaccâcî, *Mecalis*, s. 188-189; İbn Kuteybe, *Edebu'l-Kâtib*, s. 517-519; Sâlih, *ed-Dirasât*, s. 220-231; Zeydân, *el-Felsefetü'l-Lugaviyye*, s. 65; Mubarek, *Fıkhü'l-Luga*, s. 91, 103; İbrahim Enis, *el-Esvâtü'l-Arabiyye*, Kâhire-1948, s. 56-74; Vâfi, *İlmü'l-Luga*, s. 201-210; Hulusi Kılıç, “Ayn”, İstanbul-1991, c. IV, s. 255; A. Turan Aslan “Dal”, *DİA*, İstanbul-1993, c. VIII, s. 426; Halit Zevalı, “Fa” *DİA*, İstanbul-1995, c. XII, c. 71; İsmail Durmuş, “Gayn”, *DİA*, İstanbul 1996, c. XIII, s. 416; ay. mlf, “Ha”, *DİA*, İstanbul-1996, c. XIV, s. 334-338; Bulut, *Arap Dili*, s. 52-71; Mehmet Ali Sanı, “Kaf”, *DİA*, İstanbul-2001, c. XIV, s. 142-143.

ت - د - ط	مت ، مذ / الجليت ، الجليد / هرت - هرد - هرط / المت - المد - الط
ت - و	تراث - وراث / تقوي - وقى - التضع - الوضع /
ث - ذ	غث - غث / جذأ - جذأ / الثروة - الذروة
ث - ف	الثوم - الفوم / ثم - فثم / ثروة - فروة /
ج - ح	جاس - حاس
ج - ك	جما - كمل
ح - ع	حتي - عتي / دداع - دداع / حراء - عراء
ح - ه	بحتر - بهتر / صحل - صهل / حبش - هبش / ححق - هحق
خ - ع	خمار - غمار / حب - غب / حبن - غبن
خ - ه	بخ - به / به به / اطرخم - اكرهم /
د - ر	العكدة - العكرة
د - ط	المد - المط / فقد - فقط
ذ - ض	نبد - نبض
ذ - ط	الوقيد - الوقيط
ر - ز	الحجرة - الحجزة
ر - غ	الراية - الغاية
ر - ل	برق - بلق / جبر - جبل / ريد - ليد / ردت - لدت
ز - س	الزعل - السعل / نزع - نسع / الرجز - الرجز / زرب - سرب
ز - ص	زمزمة - صمصمو / القزد - القصد / الأصدان - الأصدان
س - ش	العيس - العيش / حمس - حمش / سم - شم
س - ص	الوسيلة - الوصلة / الصهيل - الصهيل / الصراط - الصراط
ش - ف	جاحف - جاحش
ص - ط	املص - املط / قضم - قطم /
ض - ط	قاض - قاط /
ط - ظ	اطروي - اظروي
ع - غ	نشع - نشع
ف - ق	الزحاليق - الزحاليق
ف - ه	الفردج - الهردج
ق - ج	عائق - عائق
ق - ك	قربان - كريان / قهر - كهر / قرب - كرب
ك - ج	يرتك - يرتخ
ك - ي	أكد - ايد
ل - ر	جلم - جرم / نثل - نثر / اعلنكس - اعركس / هديل - هدير
ل - ن	لعاسة - لعاسة / علوان - علوان
م - ن	حزم ، حزن / الغيم - الغين / قائم - قاتم / المدي - الندي
ن - ب	نعاسة - نعاسة
ن - ج	استوثج - استوثج

هـ - ث	الهرب - الثرب
هـ - ل	شاكه - شاكل
و - م	أمشاج - اوشاج
ي - ل	وصني - وصل

2. Zayıf Sesin Değişmesi

Ses değişiminin bir başka çeşidi olan i'lâl (exchange of weakletters- الإعلال)⁴⁷, telaffuzu kolaylaştırmak ve konuşmayı akıcı kılmak (تخفيف) amacıyla uzun ünlü seslerinin (حروف العلة), kalb, hazf ve teskin yoluyla dönüştürülmesi, değiştirilmesidir.⁴⁸ İ'lâli diğer ses değişmelerinden ayıran önemli nokta, onda değişen harflerden bir veya ikisinin illet harfi olmasıdır. Bazı dilbilimciler gramerle ilgisi sebebiyle, i'lâl türü ses değişmelerinin dilbilim konuları arasında yer almayacağını ifade etmektedir. Bizcede bu konu, önemli ölçüde grameri (sarf) ilgilendirir. Ancak bütün bunlar i'lâl konusunun dilbiliminin ve ses değişmeleri dışında saymamızı mümkün kılmamaktadır. Zira bu konu sesbilim içinde de ele alınması gereken önemli husustur.⁴⁹

Türkçede i'lâl türü değişmeler seslem yitimi (hece yutumu/hapology/ اختزال صوتي - الحذف الصوتي), seslem kaynaşması (hece kaynaşması/contraction/ تركيب - الاختصار), şeklinde olabilmektedir.⁵⁰ Türkçe'den vereceğimiz şu örnekler konuyu açıklayıcı olacaktır: "Pazar+ertesî" kelimesi seslem yitimine uğrayarak, benzer seslerden olan "ar-er" seslemlerden birinin yitilmesiyle "pazartesî" ne dönüşmüştür. Yine "ecza+hane", "eczane"ye, "hanım efendi", hanfendi" "Mustafa +Bey", "Mustâbey" e dönüşmüştür.⁵¹ Bir kelimedede yan yana bulunan iki veya daha çok seslerin yahut da yan yana bulunan iki kelimededen birincisinin son sesi ile ikincisinin önsesinin birleşip kaynaşması anlamına gelen seslem kaynaşmasına da şu örnekler verilebilir. "ne+ için > niçin", ne +asıl > nasıl", "ne + edeyim > nideyim", "ne + ise > neyse", "kahve + altı > kahvaltı", "çechar + şenbe > çarşamba", "güllü + aş > güllaç", "geliyorum > geliyom",

⁴⁷ Vehbe-Mühendis, *Dictionary*, s. 51.

⁴⁸ Dakr, *Mu'cem*, s. 73.

⁴⁹ İ'lâl türü değişmeler modern gramer kitaplarında da genişçe yer tutmaktadır. Bkz. Cârîm-Emin, *en-Nahvu'l-Vâdih*, c. I, s. 30-33.

⁵⁰ Hülî, *Dictionary*, s. 56, 116, 168; Bâkâllâ, *Dictionary*, s. 15, 35, 54; Vehbe-Mühendis, *Dictionary*, s. 15, 297.

⁵¹ Aksan, *Dil*, c. I, s. 53; Korkmaz, *Sözlük*, s. 80; Hengirmen, *Sözlük*, s. 203.

“geleceğim >gelcem”.⁵² Bu örneklerdeki bazı seslem kaynaşmaları, (تركيب) Arapçada birleşik kelimeler konusuna girmektedir. İ'lâl türündeki değişmelerde sadece tek kelimelerdeki gerçekleşen değişmelerdir.⁵³

Arapçadaki i'lâl türü ses değişimleri çeşitlidir.

a-Bunlardan uzun ünlünün (illet/med harfi) “hemze – ا ”ye dönüşmesi (kalb) şeklindeki i'lâlde “صحيفة” kelimesinin çoğul yapıldığında “صحائف” e dönüşmesi gösterilebilir. “قول” kelimesinin ortasındaki illet harfi, “قال” örneğinde olduğu gibi bir başka illet harfi olan ancak uzun ünlü sesi veren “ا” dönüşmüştür. “سماو” ve “بناي” kelimelerinin sonlarındaki ünsüzler (illet harfleri), “سماو” ve “بناي” kelimelerinde görüldüğü üzere “ء” dönüşmüştür. “إيمان” ve “مؤمن” kelimesinde de bir değişme gerçekleşmiş ve “إيمان” ve “مؤمن” a dönüşmüştür.⁵⁴ İbnFâris söyleniş kolaylaştırdığı için bu tür değişmelerin olduğunu belirterek buna “مؤعاد - ميعاد” örneğini vermektedir.⁵⁵

b-Üçlü kelimedeki ikinci sesin (aynu'l-fi'l) kaynaştırılması, sessiz hale getirilmesi (تسكين) konusuna, “يقتوم” fiili örnek verilebilir. Bu kelimenin aslı “يقتوم” olmasına, “ق” sesini ünlendiren herhangi bir ses olmamasına rağmen “ق” ünsüzünden sonra gelen “ـ” ünlüsü (harekesi) “ق” ünsüzüyle birleştirilmiştir. Aslı “يبيع” olan kelime de aynı şekilde “بيع” dönüşmüştür.

c-Ses düşmesi (حذف) : Kelimedeki bir veya birkaç sesin, dilin ses özelliklerinden kaynaklanan sebeplerle düşmesi olayıdır. Seslerin birleşmesi sırasında söyleyiş güçlüğü veya zayıf sesler (med harfleri- illetli sesler) sebebiyle bir ünsüzün düşmesi olayıdır: Bu değişmeler Türkçeden şu örnekler verilebilir: küçük+çük > küçücük, ufak+rak > ufarak; kağan > kaan, soğan > soan, soğuk > souk, uğur > uur; yapurgak > yaprak; çift > çif, bir daha > bi daha, geliyor > geliyo. Bu çeşit i'lâl değişmelerine “وزن” fiilindeki ilk sesin muzâri kalıbında “بزن” şeklinde ortadan kalkması, düşmesi örnek verilebilir. Yine “وعد” kelimesinin “يعد” dönüşmesi bir başka örnektir.⁵⁶ Her iki örnekte de ünsüz düşmesi gerçekleşmiştir.

Gramer (sarf) açısından i'lâl terimiyle ifade edilen ses değişimleri, benzeşmeler, bazı kurallara uygun olarak yapılır. Yukarıda, beşli fiil kalıbı

⁵² Korkmaz, s. 80, 100; Aksan, s. 55-56.

⁵³ Ahmet Bulut, birleşik kelimeleri “terkîbüştikâkın sınırı” bölümünde genişçe ele almıştır. Bulut, s. 123-207.

⁵⁴ Vehbe-Mühendis, *Dictionary*, s. 51.

⁵⁵ İbnFâris, *es-Sâhibî*, s. 15.

⁵⁶ Dakr, *Mu'cem*, s. 73.

olan “افتعل” kalıbındaki benzeşme türü değişimlerde açıkladıklarımız burada da geçerlidir.

3. Ses Birleşmesi - Kaynaşması

İki sesin tek hecede birleşmesi ile meydana gelen ses benzeşmesi olan idgâm,⁵⁷ (diphthong–krasis–الإدغام) söylenişi birbirine yakın harflerin birbirine benzeşmesi, iç içe girmesi, birinin diğerinin yerine gelmesidir. Bu, dilde sıkça görülen yaygın ses değişimlerindedir. Örneğin ت harfi kendinden sonra ث, د, ص, ض, ظ, ط, gibi harflerden birisi gelirse bu harfin bulunduğu kelimenin başına telaffuzu kolaylaştırmak için bir elif eklenir. Örneğin “طَطِيرٌ” lafzı “أَطِيرٌ”, ve “تُرَيْنٌ” lafzı “أُرَيْنٌ” şeklinde söylenmektedir. Bu tür değişimler yukarıda belirttiğimiz gibi daha çok konuşma dilinde gerçekleşmiştir. Değişmeye bir başka örnekte ن sesinden sonra م harfi gelirse ن-م harfi ile benzeşir, bazen de şeddeli bir “mim” harfine dönüşür. المسخ lafzı ya, امسح ya, امسح ya dönüşmesi bu duruma iki örnektir. Bu türden bir başka yerleşme, değişme hadisesi de اصتبر lafzının اصطبر ya, اذكر lafzının اذكر ya dönüşmesi tarzında cereyan etmiştir.⁵⁸

Arap dilinde idgâm türü ses değişmesine, benzeşmeye “من + بعد” kelimelerinin “مم بعد” ya, “عن + ماذا” kelimelerinin “عمادا” ya, “من + ما” kelimelerinin “مما” ya dönüşmesi örnek verilebilir. Bunlar yarı benzeşme şeklinde bir idgâm türü değişme olmasına karşın, “ال + شمس” in “اش+شمس” dönüşmesi tüm benzeşme şeklinde bir idgâm değişmesidir. İlk örneklerde “nun” sesi “mim” e, sonuncusundaki “lam” sesi “şin” a dönüşmesi şeklinde, benzeşme türünde bir ses değişmesi gerçekleşmektedir. Yine “اركيبنا” örneğindeki “ب” ünsüzünün “م” ünsüzüyle idgâmı da bir başka benzeşme örneğidir. İdgâmda birleşen sesler “أنس - أنس” ve “أنبهم” örneklerinde olduğu üzere aynı kelimedede olduğu gibi, “سمير صير” örneğindeki gibi ayrı kelimelerde de olabilir.⁵⁹ İkinci örnekte “sakin nun” veya “tenvin”, sonraki “ب” ünsüzüne dönüşmektedir (iklab) . Bu değişimler tecvit biliminde de incelenen iklab ve idgâmın karşılığıdır. İdgâm türünde benzeşen seslerin çıkış yeri ve biçimi (mahreç ve sıfat) aynı olduğunda bunun için “misleyn (ses aktarımı – تجانس)” terimi, sesler çıkış yerleri aynı biçimleri farklı ise bu

⁵⁷Zeccâci, *el-Cümel*, 413-412; Diphthongization/synaeresiz/crasis/krasis/ ادغام الصوائت, ادماج Bâkâllâ, *Dictionary*, s. 90.

⁵⁸ Teradûf /synonymy/ synonym / مترادف, مترادف Bu konuda daha fazla örnekler için bkz. Ahmed Ateş-Tahsin Yazıcı ve Nihad M. Çetin, *Arapça Dilbilgisi I*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul-1964, c. 75-76.

⁵⁹ Hûlî, *Dictionary*, s. 145.

tür benzeşmeler için de “mütecaniseyn (benzeşmezlik-تباعد-)” terimi, çıkış yeri ve biçimi yakın olduğunda ise “mütekaribeyn-benzeşme - تقارب)” terimi kullanılır.

Benzeşen seslerden ilkinde “müdgam”, ikincisine “müdgamunfih” denilir. “مذد” kelimesindeki iki “د” sesi mahreç ve sıfat bakımından aynı (misleyn) olduklarından burada bir idgâm yapılmış ve kelime “مذ” şekline dönüşmüştür. idgâm türü benzeşme Türkçede “oluşum noktası benzeşme” diye adlandırılmaktadır. Bu benzeşmelerde kelime içinde yan yana bulunan ünsüzlerden biri, diğerini kendi oluşum noktasına çekmektedir. Örneğin Anbar, ombaşı, çarşamba, penbe, perşembe, sümbül, kelimelerindeki “b” dudak ünsüzü yanındaki “n”yi, kendi oluşum noktasındaki bir diğer dudak ünsüzü olan “m”ye çevirerek kelimelerinambar, ombaşı, çarşamba, pembe, Perşembe, sümbül şekline dönüşmesine sebep olmuştur. Yine “olmazsa, yatsı(yat+ası)” kelimelerinde deki “z-t” ünsüzleri, sonra gelen “s” sesine dönüşmüş ve “olmasa- yassı” şeklinde söylenmiştir.

Yukarıda açıklanan en çok görülen ses değişimleri yanı sıra seslem yitimi (hece yutumu /hapology/ اختزال صوتي - الحذف الصوتي), seslem kaynaşması (hece kaynaşması/contraction/ تراكيب - الاختصار) şeklinde de değişimler bulunduğunu belirtmekte yarar vardır. Bu ve benzeri ses değişimleri için Arapçadan çeşitli örnekler vererek ses değişimleri konusunu bitirelim:

Arapça kelimelerin sonundaki seslerin (hareke) bir kısmı, konuşma dilinde en az çaba yasasına uygun olarak düşmekte, kaldırılmakta veya değişebilmektedir. Bu durum yerel dillerdeki ve lehçelerdeki i’rab hareketlerinin olmayışını da bir ölçüde açıklamaktadır. Bu değişme ve Mısır yerel dilinde “يا ولد” yerine “يا ول” şeklinde “د” sesi kaldırılarak söylemesi de hece yutumu türünde bir değişmedir. Fasîh dildeki “الصحراء” kelimesindeki hemzenin kısaltılarak “الصحري” şekline dönüşmesi, “فى ماذا - فىم”, “على ماذا - ”⁶⁰ “عن ماذا - عما / عم”, “علام” Sondaki tür değişimlere, “Ne hakkında soruyorlar- عم يتسألون” (Nebe, 78/1), “Sen onu nereden bilip bildireceksin- فىم أنت من ذكراها” (Nâziât, 79/43) örneklerinde görüldüğü gibi Kur’ân’da da rastlanmaktadır.

Ses değişimlerinde önemli rolü bulunan seslerden biri de “ع” sesidir. Bu sesin değişimleri dil kitaplarında ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Dilbilimciler, bu sesi, “hemzenin tahfifi” başlığı altında bir başka harfe dönüştürülmesi (ibdâl/kalb), ne çok sert ne de çok yumuşak (beyne beyne),

⁶⁰ Zeccâci,el-Citmel,s.409.

telaffuz edilmesi (teshîl) ve terki (iskat/hazf) olmak üzere üç temel alt başlıkta ele alınmışlardır. Hemze daha çok zayıf seslere (illet harfleri) dönüşür. “دعاء - دعاء / عجز - عجز / رسالة - رسائل” örneklerinde görüldüğü üzere zait harften sonra gelen illet harfleri “ع” dönüşmektedir. “مقرؤ - مقرؤ / نبيء - نبي” örneklerinde görüldüğü üzere önünde uzun ünlülerden (med harfleri) “و” ve “ي” bulunan, hemze bu sesler (harflere) dönüşür. Yine harekeli hemzeyi, “جرؤ - جرؤ” de olduğu gibi önündeki hareke cinsinden bir illet harfine dönüştürmek de mümkündür. Yukarıdaki tabloda gösterdiğimiz gibi Temim, Kays, Esed kabilelerinde rastlanan hemzenin “ع” sesine dönüşmesi de dil kitaplarında kaydedilen hususlardandır. Bu tür değişmelere şu örnekler verilebilir: “ادن - عدن / لأ - لع / عبا - آباب”⁶¹ Hemzenin değişmesiyle aktardığımız bu örnekler benzeşme türünden bir ses değişmesidir.

Hemze sesinin seslem yutumu şeklindeki (hazf/ıskat) değişmeleri de görülmektedir. Hemze “عاداً الأولى - عاد لولى”, “قد أفلح - قد فُلح” gibi önündeki sakin sese nakledilerek düşürülebilir. Yine “u / ـ” ve “i / ـ” sesleri (hareke) birlikte ve önü sakin olan hemze sesi de kaldırılabilir. “أخذ - أمر - أكل” örneğinde görüldüğü gibi, “hemze” kaldırılmıştır. “أخذ - أمر - أكل” gibi “mehmûz” fiillerin emir kiplerinde hemze düşerek ve “أخذ - أمر - أكل” şekline döner.⁶² Bu tür değişmeler seslem kaynaşması türünden değişmelerdir.

SONUÇ

Arapçada sesbilim çalışmaları erken dönemlerde başlamıştır. Bu çerçevede ses değişimleri hem dilbilimciler hem de kıraat âlimleri tarafından ele alınmış ve ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Arap dilinde ses değişimleri ibdâl, i’lâl, kalb, iklab, hazf idgâm başlıkları altında işlenmiştir.

Dilbilimciler Arapçadaki ses değişim sebeplerini genel olarak şöyle sıralamışlardır: Bazı harflerin, telaffuzunun zorluğu sebebiyle başka bir sesle değiştirilmesi; kelimedeki bir sesin yanlışlıkla başka bir sesle değiştirilmesi ve bunun yaygınlaşması; kelimenin kök yapısından uzaklaşması; kelimenin seddeli hale getirilmesi; yabancı kelimelerin Arapçaya dâhil olması.

Arapçada ses değişim yolları, filolojik ses değişmesi, zayıf sesin değişmesi ve ses birleşmesi-kaynaşması olmak üzere temelde üç kategori olarak değerlendirilebilir.

Zaman içinde oluşan ve harfleri farklı olsa da mananın aynı olmasının şart olduğu benzeşme türü ses değişmeleri “filolojik değişme” olarak

⁶¹ Durmuş, “Hemze”, *DİA*, XVII, 192.

⁶² Durmuş, “Hemze”, *DİA*, XVII, 192.

tanımlanmaktadır. Bu değişim türü Arapçada ibdâl olarak adlandırılmaktadır. Filolojik ses değişmesi; benzeşme, benzeşmezlik ve ses aktarımı başlıkları altında ele alınmaktadır. Arapçada i'lâl olarak adlandırılan, zayıf sesin değişmesi ise telaffuzu kolaylaştırmak ve konuşmayı akıcı kılmak amacıyla uzun ünlü seslerinin (illet harflerinin), kalb, hazf ve teskin yoluyla dönüştürülmesi, değiştirilmesidir. İki sesin tek hecede birleşmesi ile meydana gelen ses benzeşmesi olan idgâm, söylenişi birbirine yakın harflerin birbirine benzeşmesi, iç içe girmesi, birinin diğerinin yerine gelmesidir. Bu, dilde sıkça görülen yaygın ses değişmelerindedir.

Arap dilciler ses değişimiyle ilgili zikredilen konuları ayrıntılarıyla ele almış, kurallarını, değişim sebeplerini ve yollarını tespit etmek için yoğun bir çaba sarf etmişlerdir.

KAYNAKÇA

- ABBAS HASAN, *en-Nahvu'l-Vâfi*, Dâru'l-Maârif, 2. Bas. Kâhire-Trz.
- ABDULGANİED, Dakr, *Mu'cemu'l-Kavâidi'l-Arabiyyifi'n-Nahvi ve's-Sarf*, Dâru'l-Kalem, Dımeşk-1993.
- ALİ CÂRİM-Mustafa Emin, *en-Nahvu'l-Vâdihi'l-Medâris's-Sâneviyye*, Dâru'l-Maârif, Kâhire-Trz.
- AKSAN, Doğan, Her Yöntüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim I-II-III, TDK. Yay. Ankara-1989-1990.
- ANTÂKİ, Muhammed, *el-Vecîz fi Fıkhı'l-Luga*, MektebetuDarı's-Şark, 2. bas. Beyrut-1968.
- ATEŞ, Ahmet Tahsin Yazıcı ve Nihad M. Çetin, *Arapça Dilbilgisi I*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay. Şarkiyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul-1964.
- BAHÂUDDİN İbn Akıl, *el-Musâid alâ Teshîli'l-Fevâid Şerhu't-Teshîl*, (tah. M. Kamil Berekât), CâmiatuUmmi'l-Kurâ mine't-Turâsi'l-İslâmi, Dâru'l-Medenî, Cidde-1984/1405.
- _____, *Şerhu İbn Akil*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut-1988.
- BÂKÂLLÂ, Muhammed Hasan, vd., *A Dictionary of Modern Linguistic Terms*, Libraire du Liban, Beyrut-1991.
- BAŞKAN, Özcan, *Bildirişim İnsan-Dili ve Ötesi*, Altın Kitaplar, İstanbul-1988.
- el-Belâgatü'l-Vâdiha*, Eda Neşriyat, İstanbul, Trz.
- BULUT, Ahmet, *Arap Dili Araştırmaları I Sesler-Lugaviİbdâl-İlk Sığa Meselesi-Terkibi İştikakan Sınırı*, Alfa Yayınları, İstanbul 2000
- CORCÎ Zeydân, *el-Felsefeti'l-Lugaviyye*, Dâru Hilâl, Kâhire, Trz.
- DİA, İstanbul-1988.

- EBU'L-KÂSİM Abdurrahman b. İshak ez-Zeccâcî, *Mecalisu'l-Ulemâ*, (tah. Abdüsselam Hârûn) Mektebetü'l-Hancı, 3. Bas., Kâhire-1983.
- EMİN, Mustafa-Cârim, Ali, *en-Nahvu'l-Vâdhli'l-Medâris's-Sâneviyye*, Dâru'l-Maarif, Kâhire, Trz.
- HENGİRMEN, Mehmet, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yay., Ankara-1999.
- HÜLÎ, Muhammed Ali, Mu'cemu 'İlmi'l-Esvât, Riyad-1982.
- İBN CİNNÎ, Ebu'l-Feth Osmân, *el-Hasâis*, (tah. Muhammed Ali en-Neccar), MatbaatüDâru'l-Kutubi'l-Mısıryye, I-III, Kâhire-1992.
- İBNFÂRİS, Ahmed, *es-Sâhibîfi Fıkhî'l-Luga* (M. el-Hafîb), Kâhire-1328.
- İBNHİŞAM el-Ensârî, *ŞerhuKatri'n-Nedâ ve Bellu's-Seda*, Mısır-1963.
- İBN KUTEYBE, *Edebu'l-Kâtib*, (tah. Muhammed ed-Dâli), Beyrut-1405/1985.
- İBRAHİM ENİS, *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, Kâhire-1954.
- _____ *MinEsrârî'l-Luga*, MektebetüAnglo Mısıryye, Kâhire-1966.
- KORKMAZ, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay. Ankara-1992.
- KÜÇÜKKALLAY, Hüseyin, *Kuran Dili Arapça*, Konya-1969.
- MUBAREK, Muhammed, *Fıkhü'l-Luga ve Hasâ'isu'l-Arabiyye*, Lübnan-1968.
- MUHİTTİN Bilgin, *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, Kültür Bak. Yay., Ankara-2002.
- MÜBERRED, Ebu'l-Abbas Muhammed, *el-Muktedab*, (tah. M. Abdulhalık Udeyma), Beyrut, 1963.
- RADİYUDDİN el-Esterebâdî, *Şerhu's-Şâfiye*, (M. Nur el-Hasan-M. ez-Zehrâf-M. Muhyiddin Abdülhamid) Beyrut 1975.
- SİBEVEYH Amr b. Osman, *el-Kitab*, Bulak-1317.
- SUBHÎ SÂLİH, *Dirâsât fi Fıkhî'l-Luga*, Dâru'l-İlmi'l-Melâyin, Lübnan-1978.
- SUYÛTÎ, Celalüddin, *el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luga ve Envâ'ihâ*, (tah. MuhammadAhmedCâdulmevlâ), Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Kâhire-1967.
- TAHÂNEVÎ, M. Ali, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Funûn*, Beyrut-Trz. İstanbul 1984,
- TUNA, Osman Nedim, *Türk Dilbilgisi*, Malatya 1986.
- ÜÇOK, Necip, *Genel Fonetik (Ana Çizgileri)*, AÜDTCF. Yay., İstanbul 1951.
- VÂFÎ, Ali Abdulvâhid, *Fıkhü'l-Luga*, DâruNahdatiMısır, Kâhire 1973.
- EZ-ZECCÂCÎ, Ebu'l-Kasım, *el-Cumel'fi'n-nahv*, tah. Ali Tefvik el-Hamed, Daru'r-Risale, Daru'l-Emel, Lübnan-Ürdün-1984

